
ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԲԻԼԻՍԻ ՀԱՅԱԿԱՆ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՆԵՐԸ

ԱՆԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հոգվածում քննության են առնվում մեմորիալ հուշարձանների բնորոշ տիպերը՝ իրենց ճարտարապետական և գեղարվեստական առանձնահատկությունների համատեքստում:

Բանալի բառեր – Թբիլիսի, գերեզմանատուն, պանթեոն, մեմորիալ կառույցներ:

Թբիլիսիում հայերի հուղարկավորությունները կատարվել են հիմնականում հայկական եկեղեցիներին կից՝ նրանց բակում գտնվող գերեզմանոցներում: Դրանցից էին Սբ. Նշան եկեղեցուն կից, Նորաշեն Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն կից, Սբ. Կարապետ եկեղեցուն կից տոհմական, Ջգրաշենի Սբ. Ավետյաց եկեղեցու բակի, Առաջնորդանիստ Վանքի բակի թաղման համար առանձնացված տարածքները:

Հայեր են հուղարկավորվել նաև Մամա-Դավիթ վրաց եկեղեցուն կից, Դիդուբե թաղի վրաց եկեղեցուն կից տարածքներում, ինչպես նաև Վերայի, Խոջիվանքի և քաղաքային այլ գերեզմանատներում: Ցավոք, դրանցից շատերն այժմ չեն պահպանվել, ինչը հնարավորություն չի տալիս խոսելու դրանցում գտնվող մեմորիալ հուշարձանների տիպերի և դրանց գեղարվեստական առանձնահատկությունների մասին: Հարկ է նշել, որ վերը թվարկված գերեզմանատներում են թաղված եղել Թբիլիսիի շուրջ 45 հայ քաղաքագլուխներ¹, որոնց գերեզմանները նույնպես չեն պահպանվել: Սակայն հայտնի են վերևում նշված գերեզմաններում և եկեղեցիներին կից տարածքներում հուղարկավորված բազմաթիվ հայ մտավորականների անուններ, որոնց կյանքն ու գործունեությունը կապված էր Թբիլիսիի հետ: Դրանց թվում են Սայաթ-Նովան, Գաբրիել Սունդուկյանը, Ալեքսանդր Մանթաշյանցը, Հովհաննես Թումանյանը

¹ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Թիֆլիսի քաղաքագլուխները, Երևան, 2003, էջ 104-106:

և այլք, անուններ, որոնց փառքն ու հիշատակը հավերժացել են ոչ միայն նրանց թողած հարուստ մշակութային ժառանգությամբ, այլև նրանով, որ նրանց անուններով են անվանակոչվել դպրոցներ, ուսումնարաններ, փողոցներ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Վրաստանում, մասնավորապես Թբիլիսիում: Այս շարքը կարելի է լրացնել նաև բազմաթիվ այլ ճանաչված արվեստագետների, բժիշկների, պատմաբանների, հասարակական, քաղաքական, ռազմական գործիչների անուններով, ովքեր հանգամանքների բերումով ապրել, աշխատել, ստեղծագործել են Թբիլիսիում և իրենց մահկանացուն կնքել ու հուղարկավորվել են Թբիլիսիի հայկական գերեզմանատներում և եկեղեցիների բակերում: Հայեր են հուղարկավորված նաև Վրաստանի այլ բնակավայրերի՝ Դուշեթի, Պետրոպավլովի, Հեշտիայի, Կարծախի, Մեծ-Խանչալի, Դիլիսկա գյուղի և այլ գերեզմանատներում:

Ընդունված կարգի համաձայն՝ եկեղեցիների բակում կամ կից թաղման համար առանձնացված տարածքներում կատարվել են ինչպես հոգևորականների, այնպես էլ համայնքային կյանքում նշանակալից ներդրում ունեցած աշխարհական անձանց թաղման արարողություններ: Ցավոք, Թբիլիսիի 24 հայկական եկեղեցիներին կից գերեզմանատների մեմորիալ կառույցների մասին մեզ քիչ բան է հայտնի, քանզի դրանց մեծ մասը չի պահպանվել: Իսկ պահպանվածների մասին էլ մասնագիտական գրականությունը գրեթե բացակայում է: Թբիլիսիի գերեզմանատների մասին գրական միակ աղբյուրը, որին մենք հանդիպել ենք, գրող, գրականագետ և արվեստաբան Արամ Երեմյանի «Թիֆլիսի հայկական պանթեոններում» գիրքն է, որը հրատարակվել է Վիեննայում 1940թվականին²:

Վրաստանում գտնվող հայկական գերեզմանատներից թերևս ամենահայտնիները Խոջիվանքի և Վերայի գերեզմանատներն են: Առավել մանրամասն կանգ կառնենք Խոջիվանքի Հայ գրողների և հասարակական գործիչների պանթեոնի, Վերայի գերեզմանատան, Սուրբ Գևորգ և Էջմիածնեցոց Սուրբ Գևորգ եկեղեցիների բակում գտնվող գերեզմանների և մեմորիալ հուշարձանների վրա:

Թբիլիսիում հայկական գերեզմանատներից առանձնանում է Խոջիվանքի գերեզմանատունը, որը հայտնի է նաև որպես Հայ գրողների և հասարա-

² Երեմյան Ա., Թիֆլիսի հայկական պանթեոններում, Վիեննա, Մխիթարյան տպարան, 1940: Նշենք նաև, որ մինչ այդ Ա.Երեմյանը նույն թեմայով հոդվածաշար է հրատարակել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության «Հանդէս ամսօրեայ» հայագիտական պարբերականում:

կական գործիչների պանթեոն (բացվել է 1962 թվականին)³: Ըստ պատմական աղբյուրների՝ ներկայիս Խոջիվանքի գերեզմանատունը հիմնադրվել է XVII դարում և ծառայել է որպես Բեհբությանների (Բեհբության) իշխանական տոհմի ընտանեկան դամբարան: Հողատարածքը ժամանակին Բեհբութվ ընտանիքին է նվիրաբերել վրաց Ռոստոմ թագավորը, որը բարձր է գնահատել Աշխարհբեկ Բեհբութվին, ով ժամանակի «ուսյալ և կրթյալ այրերից էր»⁴, և տվել է նրան «խոջա» (պարսկերեն՝ տեր) պատվանունը:

Աշխարհբեկ Բեհբութվը 1655թ. իրենց ընտանիքին պատկանող գերեզմանատան տարածքում կառուցում է Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին՝ Խոջայի վանքը, որը, ժամանակի ընթացքում հնչյունափոխվելով, մեզ է հասել Խոջիվանք անունով: Աստիճանաբար վանքին կից տարածքը վերածվում է հայկական գերեզմանատան, որտեղ ժամանակի ընթացքում հողարկավորվում են 1000-ից ավելի հասարակական, քաղաքական, գրական, մշակութային հայ գործիչներ (գրողներ Ղազարոս Աղայանը, Ծերենցը, Մուրացանը, Նար-Դոսը, Պերճ Պողոսյանը, ԲաժՖին, նկարիչներ Մկրտում Հովնաթանյանը, Ստեփանոս Ներսիսյանը, Հարություն Շամշինյանը, Վանո Խոջաբեկյանը, Գայանե Խաչատուրյանը, բանաստեղծներ Հովհաննես Թումանյանը, Ալեքսանդր Ծատուրյանը, դրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանը, աշուղ Ջիվանին և այլք):

Ինչպես իր հարցազրույցներից մեկում նշում է Թբիլիսիի «Հայարտուն» կրթամշակութային և երիտասարդության կենտրոնի ղեկավար Լևոն Չիդիլյանը, 1934 թվականին, Լ. Բերիայի կարգադրության համաձայն, սկսում են ակտիվորեն ոչնչացնել Խոջիվանքում գտնվող բոլոր գերեզմաններն ու մատուռները, պայթեցնում են Խոջայի վանքը⁵: Իսկ 1940-1991թթ. գերեզմանատան, այնտեղ գտնվող եկեղեցու, մատուռների և դամբարանների ավերումից հետո նույն տեղում սկսվեց «Բարեկամություն» անվանումով զբոսայգու կառուցումը: 1994 թվականին քանդեցին գերեզմանատան տապանաքարերից կառուցված «Բարեկամություն» զբոսայգու շրջապարիսպը՝ այն փոխարինելով նոր՝ բետոնե պատով: Քանդված հին պարսպից դուրս թափված տապանաքարերն արագորեն անհայտացան:

1962 թվականի մարտի 17-ին նախկին ընդարձակ Խոջիվանքի հայկա-

³ Տե՛ս Հայկական համառոտ հանրագիտարան, չորս հատորով, հատոր 2, Երևան, 1995, էջ 276:

⁴ Նույն տեղում, էջ 276:

⁵ Տե՛ս Ходживанк - Тбилисский Пантеон армянских писателей и общественных деятелей // <http://www.armenianarthall.com/index2.php?newsid=147>:

կան գերեզմանատան տարածքում մնացած շուրջ 32 շիրմաքար իրար մոտ հավաքելով՝ հիմնվեց այսպես կոչված «Հայ մշակույթի գործիչների պանթեոնը»։ Իրականում պանթեոնի տապանաքարերի մեծ մասի տակ թաղված աճյուններ չկան։ Ներկայիս գերեզմանատունը ձևավորվել է Բաֆֆու մահարձանի շուրջ, որի աջ և ձախ կողմերում էլ ամփոփված են Գաբրիել Սունդուկյանի և Հովհաննես Թումանյանի գերեզմանները։ Այս վերականգնումից հետո պանթեոնը վերաբացվում է և համայն հայությանը ներկայանում որպես «Հայ գրողների և հասարակական գործիչների պանթեոն» (նկ. 1)։ Վահե Սարուխանյանը իր հոդվածներից մեկում նշում է, որ Ժամանակին նկարիչ Գիգո (Գրիգոր) Շարաբաբյանի և ճարտարապետ Ռուբեն Աղաբաբյանի ջանքերով մի քանի աճյուններ ու տապանաքարեր փրկվել են ու տեղափոխվել Բաֆֆու գերեզմանի մոտ⁶։

2002 թվականին Թբիլիսիի և Երևանի քաղաքապետարանների, Վրաստանում ՀՀ դեսպանատան, Վրաստանում հայերի միության, «Հզոր Հայրենիք» խմբակցության, «Երևան» հիմնադրամի և այլ կազմակերպությունների համագործակցությամբ վերականգնվում, բարեկարգվում և վերաբացվում է ներկայիս Խոջիվանքի պանթեոնի տարածքը։ 2002 թվականից մինչև օրս Խոջիվանքի պանթեոնը գտնվում է Թբիլիսիի քաղաքապետարանի վերահսկողության տակ։ Գերեզմանատան ներսում՝ ձախ անկյունում, տեղադրված է ցուցանակ, որի վրա երեք լեզուներով՝ հայերեն, վրացերեն և ռուսերեն, գրված է գերեզմանատան պատմությունը, և նաև, թե ում «աճյուններն» են այդտեղ հանգչում։

Արամ Երեմյանը «Թիֆլիսի հայկական պանթեոններում» գրքի էջերում, անդրադառնալով Խոջիվանքի գերեզմանատանը, գրում է. «Տեսե՛լ եք Խոջիվանքը։ Բարձրացե՛ք Թիֆլիսի Հավաքար ու Ռօզովայա հրապարակով, մտե՛ք Խոջիվանքի փողոցը, - ահա այդտեղ է պատմական մեծ պանթեոնը։ Հազարաւոր կրանիտե տապանաքարեր, մարմարե արձաններ և կոթողներ՝ տարբեր գեղեցիկ վանդակապատերով, խառերով ու ծաղիկներով զարդարուած, գրաւում են ձեր ուշադրութիւնը և համակում ձեզ ծանր ու խոր թախիծով... Հազարավոր կարճ, բայց յուզիչ արձանագրութիւններ, թախծոտ բանաստեղծութիւններ ու քառեակներ, անպաճույճ հիշատակագրեր ու համր թուականներ խօսում են ձեր սրտի, ձեր զգացումների հետ և յուզում ձեր հոգեկան աշ-

⁶ Տե՛ս Սարուխանյան Վ., Թբիլիսիում ներկայում միայն մեկ հայկական եկեղեցի է գործում <http://hetq.am/arm/news/60344/tbilisium-nerkayum-miayn-mek-haykakan-ekexeci-egortsum.html>:

խարհը: Ամէն մի շիրիմ, ամէն մի կոթող, ամէն մի արձան ունի իր յուզիչ պատմութիւնը, իր դարմանը, իր ողբերգութիւնը»⁷: Ա.Երեմյանը խոսում է նաև Վերայի և այլ գերեզմանատների մասին. «Բայց միայն Խօջիվա՞նքը: Անցէ՛ք Վերայի գերեզմանատունը, մտէ՛ք Ս.Գէորգի և Կուկիայի գերեզմանները: Քանի՞-քանի՞ վշտաբեկ, թախծոտ թափօրներ համախմբուել են այդ պանթէոններում և հողին յանձնել աննման փայլուն դէմքեր և թանկագին տաղանդներ ... Նրանցից շատերը հանգչում են հողի մէջ առանց յուշարձանների, առանց տապանաքարերի: Շատերի գերեզմանների թումբերը հարթուել, հաւասարուել են հողին և անհետ կորել: Ո՛վ կարող է ցոյց տալ դերասաններ Միհրդատ Ամերիկեանի, Թուրեանի շիրիմները. ո՛վ կարող է մատնանշել նկարիչ Ներսիսեանի հողաթումբը. թերևս փորել են նրանց գերեզմանները և նորերը թաղել: Ո՛վ գիտէ գայ մի օր, որ անյայտանան դեռ շատ թանկագին շիրիմներ ու արձանագրութիւններ»⁸:

Յավոք, այսօր էլ Խոջիվանքը նմանօրինակ անմխիթար վիճակում է: Երբեմնի մարմարե և գրանիտե տապանաքարերի և հուշակոթողների փոխարեն խորհրդանշական բազալտե քառակուսի սալաքարեր են, այն էլ ոչ շիրիմների վրա, այլ պատահական ու պայմանական դասավորությամբ:

Խոջիվանքի պանթէոնում՝ Բաֆֆու հուշարձանի հետնամասում, հուշապատ է կառուցված, որի՝ գրքի էջեր հիշեցնող հարթությունների վրա փորագրված են Ծերեթելու և Թումանյանի խոսքերը՝ վրացերեն և հայերեն: Գերեզմանատան կենտրոնը կազմող Հովհաննես Թումանյանի, Բաֆֆու և Գաբրիել Սունդուկյանի շիրմաքարերն ասես այն Սուրբ Երրորդությունն են, որի շուրջ համախմբված են հայ մտավորականների հուշաքարերը: Բաֆֆու խորհրդանիշ-հուշարձանը մարմարից է: Դասական պատվանդանի վրա երկինք խոյացող սյուն է, որի խոյակի վրա՝ դափնեպսակի մեջ, տեղադրված է հավերժ մուսան խորհրդանշող քնարը: Գրականագետ Խաչիկ Սամվելյանի հողվածից պարզ է դառնում, որ Բաֆֆու թաղումից անմիջապես հետո գրողի մտերիմները՝ Շիրվանզադեն, Գաբրիել Միրզոյանը, Ալեքսանդր Եսայանը, Գևորգ Բաշինջադյանը և այլք, կազմում են մի հանձնախումբ և ձեռնամուխ լինում Բաֆֆու հողաթմբի վրա մահարձան կանգնեցնելու աշխատանքներին: Հայտարարվում է մրցույթ, հայտարարությունը զետեղվում է «Արծազանք» գրական և քաղաքական լրագրի 1892 թվականի հոկտեմբերի 16-ի համարում:

⁷ Երեմյան Ա., Թիֆլիսի հայկական պանթէոններում, Վիեննա, 1940, էջ 1:

⁸ Նույն տեղում, էջ 3:

Ներկայացված նախագծերից երկրորդ մրցանակը տրվում է ճարտարապետ Արշակ Սալամբեկյանի աշխատանքին, որը, սակայն, չի իրականացվում՝ ծախսատար լինելու պատճառով⁹: Նույնիսկ Րաֆֆու մահվանից տասը տարի անց գրողի աճյունի վրա դեռ տեղադրված չի եղել մահարձան: Ավելին, ըստ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Արարատ Աղասյանի, պոլսահայ քանդակագործ Հակոբ Արապյանը 1893-ին (այլ տվյալներով՝ 1894-ին) հրավիրվել է Թիֆլիս՝ տեղի Խոջիվանքի գերեզմանատանը Րաֆֆու մահարձանը կանգնեցնելու համար: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով նա շուտով հրաժարվել է պատվերից և վերադարձել Կ.Պոլիս: Ավելի ուշ՝ 1898-ին, երբ լրացել է վիպասանի մահվան տասնամյակը, նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանի նախագծով (այն տպագրվել և հանրության դատին է ներկայացվել «Մշակ» թերթում) և նրա անմիջական հսկողությամբ գործն իրականացրել է այդ ժամանակ Թիֆլիսում ապրող իտալացի վարպետ Անջելո Անդրեոլետտին¹⁰: Իսկ վանդակապատի (պատվանդանի) պատրաստումը վստահել են քարտաշ վարպետ Գասպար Հարությունյանին¹¹: Եվ ահա մոտ 7 մետր բարձրություն ունեցող մարմարյա մահարձանը 1898թ. սեպտեմբերի 27-ին բացվում է հանդիսավոր պայմաններում, հայկական և վրացական թերթերը գրում են այդ մասին, փաստում, որ այս մահարձանը զարդարում է Խոջիվանքի գերեզմանատունը: Բարձր, գեղեցիկ պսակի մեջ փորագրված է «Րաֆֆի» անունը, այնուհետև սպիտակ սյունը կտր ձև է ստանում, նրա ծայրին՝ գեղեցիկ զարդաքանդակներով, դրված է մարմարյա քնարը (նկ. 2): Պատվանդանի վրա փորագրված է Րաֆֆու «Ձայն տուր, ո՛վ ծովակ» հայտնի բանաստեղծության քառատողերից մեկը.

*«Քա՛ր է քո սիրտը, և խիղճդ՝ մեռած,
Քանի՞ արյուններ, քանի՞ կոտորած,
Տեսար, լռեցիր և դարձյալ պայծառ,
Հայ երկրի վրա կապում ես կամար»:*

Մյուս շիրմաքարերը շատ ավելի համեստ, ավանդական տապանաքարային քառանկյուն լուծումներ ունեն՝ անուն-ազգանուն և ծննդյան ու մահվան

⁹ Սամվելյան Խ., Առաջին հուշարձանը, «Սովետական Հայաստան», Ե., 1986, N 73, 21 մարտի:

¹⁰ Տե՛ս Աղասյան Ա., Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Երևան, 2009, էջ 73:

¹¹ Տե՛ս Սամվելյան Խ., Առաջին հուշարձանը, «Սովետական Հայաստան», Երևան, 1986, 21 մարտի:

տարեթվեր (հայոց և ռուսաց լեզուներով), համադրված խաչապատկերով:

Շատ համեստ տեսք ունի Հովհաննես Թումանյանի գերեզմանաքարը (նկ. 3): «Ո՛ր է, սակայն, մեծ արուեստագետի հողակույտի վրայ դրուած մեծ արձանը, ո՛ր է նրա անուան արժանի հսկայ կոթողը: Չկայ ոչ՝ մի կոթող: Միանգամայն աններելի վերաբերմունք: Արձանի տեղ յղկուած կլոր քարէ 4 սյուներ՝ երկաթէ փշաթելերով զարդարել են հողակույտը, որի հյուսիսային կողմը բազմած քառակուսի փոքր, անպաճույճ քարի վրան սև տառերով փորագրուած է. Հովհաննես Թումանյան, 1869-1923», - այսպես է նկարագրում Արամ Երեմյանը մեծ արվեստագետի տապանաքարը¹²: Իսկ ահա Գաբրիել Սունդուկյանի գերեզմանաքարի մասին նույն գրքում մեջբերված են մեծ դրամատուրգի հետևյալ խոսքերը. «Գերեզմանիս վրայ վուչինչի արձան հարկաւոր չէ. մէ սիւ քար ու իմ ջանը: Վրէն գրիլ տուէք էսէնց՝ Գաբրիէլ Սունդուկեանց-Համալ. ծնեց 1825թ. հունիսի 29-ին, վախճանեց 191...թ., ...ին»¹³, «Թէ սրտով վրէս արձան իք ուզում ու արժանի կու համարիք, էտ արձանը, իմ փոխանակ, Պէպօի համար կանգնեցրէք վուրդի որ կու սագ գայ: Սաղ բօյով կանգնած ըլի բարձր պատուանդանի վրայ իր հագուստով, գդակը ծածկած, մէ ձեռին Արութիսի բարաթը, մէկ էլ ձեռով վրէն գրածն ըլի ցոյց տալի նրան, որ գլխաբաց ու սերթուկով սիւրէն կանգնած է կշտին: Տակը պատուանդանի վրայ գրած ըլի մենակ էս խօսկիրը՝ Պէպօ «էս քու կուտրած ձեռքով չիս՝ գրի՛...»: Էն արձան ու պատվանդանը թուզէմէն ըլի ահած ու շինած վրէն վունց մէ տիղ իմ անունը չի-շիք»¹⁴: Այդպես էլ եղավ, այսօր Խոջիվանքի գերեզմանատանը՝ Րաֆֆու մահարձանից դեպի ձախ, տեղադրված է Գաբրիել Սունդուկյանի շիրմաքարը, բաց սրճագույն մարմարից, հետևյալ գրությամբ՝ «Գաբրիել Սունդուկեան (Համալ), ծնուեց յունիսի 29-ին, 1825թ., վախճանուեց մարտի 16-ին 1912թ.»։ Իսկ տասնամյակներ անց՝ 1976 թվականին, իրականացավ նրա հաջորդ ցանկությունը՝ Երևանի Անգլիական այգում (նախկինում՝ Կոմայգի) Գաբրիել Սունդուկյանի անվան ակադեմիական թատրոնի հարևանությամբ տեղադրվեց Պեպոյի արձանը՝ նարնջագույն բազալտից (քանդակագործ՝ Գրիգոր Ահարոնյան, ճարտարապետ՝ Մարկ Գրիգորյան)։ Նույն այդ բակում տեղադրված է նաև քանդակագործ Արա Հարությունյանի հեղինակած նարնջագույն տուֆից, 4 մ բարձրությամբ՝ Գաբրիել Սունդուկյանին նվիրված հուշարձանը (նկ. 4):

¹² Երեմյան Ա., Թիֆլիսի հայկական պանթեոններում, Վիեննա, Մխիթարյան տպարան, 1940, էջ 34,35:

¹³ Նույն տեղում, էջ 81:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 84,85:

Խոջիվանքի գերեզմանատանն առանձնանում է նաև 2009-ին կյանքից հեռացած թիֆլիսաբնակ հայ տաղանդավոր նկարչուհի Գայանե Խաչատուրյանի շիրմաքարը (նկ. 5): Տապանաքարը բազալտից է, քառանկյուն սալի տեսքով, վրան մարմարից ներկապնակ է տեղադրված, որը կարծես խորհրդանշում է նկարչուհու գունային վառ աշխարհը: Այստեղ առանձնանում է նաև հայ բանաստեղծ-աշուղ Սայաթ-Նովայի հուշատախտակը՝ նվիրված նրա մահվան 250-ամյակին: Հուշատախտակն առանձնահատուկ է իր գրույթամբ. «Արի համով դուլով արա, խալխի նոքար Սայաթ-Նովա... Ամեն մարթ չի կանա ճանգի շահով շըքար Սայաթ-Նովա...» (նկ. 6):

Թբիլիսիում է գտնվում Վերայի հայկական գերեզմանատունը, որը գործում է մինչ օրս, այստեղ հանգչում են հայ հասարակական գործիչներ, գիտնականներ, որոնք զգալի ներդրում են ունեցել Թբիլիսիի մշակութային կյանքի զարգացման գործում:

Վերայի գերեզմանատունը հիմնվել է XIX դարի 30-ականներին և ի սկզբանե եղել է միայն հարուստ և ազնվական ծագում ունեցող մարդկանց հուղարկավորության վայր: Անցյալում կոչվել է «Զարեան» գերեզմանատուն (ստեղծված է Զավրյանի տեղամասում), որը հետագայում ընդլայնվել է թիֆլիսահայեր Նազարբեկովի, Թամամշևի և այլոց կալվածքների հաշվին¹⁵: 1850 թվականին այստեղ Դավիթ Թամամշևը կառուցում է Վերայի Սբ.Խաչ եկեղեցին, որից հետո եկեղեցու շուրջը գոյանում է գերեզմանատունը: Մինչև այժմ գերեզմանոցում պահպանվել են հայ և Եվրոպայից հրավիրված ճարտարապետների նախագծած, ինչպես նաև հայ քարգործ վարպետների կողմից իրականացրած մի քանի դամբարաններ, տապանաքարեր և այլ տիպի մեմորիալ հորինվածքներ, որոնք արվեստի ինքնատիպ գործեր են և ունեն պատմաճարտարապետական և գեղարվեստական բարձր արժեք: Այսօր այդ հորինվածքներից շատերն ավերված են¹⁶, իսկ մի մասն ամբողջական կամ կիսավեր վիճակում դեռ կանգուն է: Ցավոք, շատ են այն գերեզմանները, որոնք, ըստ Ա. Երեմյանի, «մոռացված, անշուք և անգիր» են, կամ ո՛չ քար կա, ո՛չ արձանագրություն, իսկ ահա անվանի դերասան և գրող, արևելահայ թատրոնի հիմնադիրներից մեկի՝ Միհրդատ Ամրիկյանի շիրիմի մասին կարդում ենք հետևյալ տողերը. «Որոնում եմ երկար արտիստի շիրիմը, շատ հարց ու փորձ անում,

¹⁵ Տե՛ս **Սարգսյան Ռ.**, Աստ ով յանգչի, «Ազատամարտ», Երևան, 1994, N 28:

¹⁶ Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Վրաց պետական քաղաքականությունը և հայ մշակութային հուշարձանները, Երևան, 1998:

շրջում երկար, բայց ոչինչ չեմ գտնում: Չկայ ոչ մի արձանագրություն, ոչ մի կոթող: Նրա գերեզմանը բոլորովին հարթվել է, կոթել հավիտեան...»¹⁷:

Վերայի գերեզմանատանն են հանգչում «Աղբյուր» մանկապատանեկան ամսագրի և «Տարազ» շաբաթաթերթի խմբագիր Տիգրան Նազարյանը, բժշկապետ և Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության հիմնադիր Բագրատ Նավասարդյանը, բժիշկ և «Խուդադյան» անտառի հիմնադիր Նիկողայոս Խուդադյանը, Գ.Բաշինջադյանի սան, Լայպցիգում (Գերմանիա) փորագրության մեջ մասնագիտացած, Հայաստանում ցինկագործության առաջին կիրառող գծանկարիչ Սարգիս Սողոմոնյանը, շինարարներ և ճարտարագետներ Շամիրխան Մելիք-Բեգլարովը (կառուցել է Թիֆլիսի Արտիստական ընկերության շենքը), Գարեգին Հալաջյանը և առավել հայտնի ճարտարապետ Գաբրիել Տեր-Միքելյանը (շենքեր է կառուցել Թիֆլիսում, Բաքվում, Յալթայում և այլուր), լեզվաբան, հայագետ և մանկավարժ Շահան Զրպետյանը, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Երեմիա Արծրունին (գերեզմանը ոչնչացված է)¹⁸, արքունի և պետական խորհրդականներ և այլք: Վերայի մեմորիալ հուշարձանները բազմատիպ են, հիմնականում ունեն պարզ լուծումներ, շիրմաքարեր են, սյունաձև, խաչաձև, կամարային հորինվածքներով հուշարձաններ, որոնցից շատերի վրա զարդային տարրերն ու մոտիվները գրեթե բացակայում են (նկ. 7,8,9):

Վերայի գերեզմանատան դամբարան-մատուռները հայկական միջնադարյան ճարտարապետությանը հատուկ ձևեր ունեն, դրանք հիշեցնում են Ստամբուլի և Մոսկվայի նմանատիպ մեմորիալները: Շիրմաքարերի վրա հանդիպում են արևելահայերեն և արևմտահայերեն, ռուսերեն և վրացերեն գրություններ, ինչպիսիք են՝ «Մարգարիտ Պայազատեան-Նավասարդեան բժշկապետ, 1857-1896», «Мелик-Азарянц А.А., 1847-1923», «Бескорыстному обществу деятелю и лучшему другу.... Николаю Алексеевичу Худадову....» և այլ բովանդակությամբ գրություններ:

Ցավոք, պետք է նշել, որ բեմադրիչ Ստեփան Քափանակյանի, ավագ քահանա Դավիթ Խարազյանի (ռեժիսոր և դերասան Ամո (Համազասպ) Խարազյանի հայրը), որմնադիրների ավագ վարպետ Դավիթ Փոլադովի և այլոց

¹⁷ Երեմյան Ա., Թիֆլիսի հայկական պանթեոններում, Վիեննա, 1940, էջ 57:

¹⁸ Ի դեպ, հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունու մահարձանի հեղինակը Գ. Բաշինջադյանն է. «Մահարձանի նկարը գծագրել է նկարիչ Գեորգ Բաշինջադյանը, որին Արծրունին այսպես է կտակել իր կամքը. «Ես կուզեի, որ գերեզմանի վրայ դրած լինել պարզ ժայռի կտոր և վրան կարդացուիլ սոսկ ազգանունս»: Տե՛ս Երեմյան Ա., Թիֆլիսի հայկական պանթեոններում, Վիեննա, 1940թ., էջ 6:

գերեզմանները տարբեր տարիներին ոչնչացվել են և գոյություն չունեն այսօր¹⁹:

Քաղաքային գերեզմանատներից բացի, մարդկանց հուղարկավորել են նաև եկեղեցիներին կից տարածքներում, օրինակ՝ Թբիլիսիի Էջմիածնեցոց Սուրբ Գևորգ եկեղեցու բակում են հուղարկավորված բարերար Գրիգոր Աստվածատրյան Նախշունյանցը և նրա կինը՝ Մարիամ Գևորգյան Նախշունյանցը: Նախշունյանցների հուշապատը լուծված է եկեղեցու պատի երկարությամբ: Կամարաձև է, կենտրոնում՝ Գրիգոր Աստվածատրյան Նախշունյանցի լուսանկար-պորտրեն, ներքևում՝ հայերեն և ռուսերեն գրություններ Նախշունյանց ընտանիքի մասին: Գրությունները պսակված են խաչով՝ վկայելով հանգուցյալների քրիստոնյա լինելու հանգամանքը: Կամարը աշխուժացված է հայկական երկրաչափական զարդամոտիվներով (նկ. 10):

Քիչ հեռու, նույն բակում է գտնվում նշանավոր գործարար և բարեգործ, «նավթի արքա» Ալեքսանդր Մանթաշյանի (Մանթաշով) մահարձանը՝ բազալտե պոնաձև պատվանդանի վրա տեղադրված դիմաքանդակ հորինվածքով (նկ. 11): Պատվանդանի ճակատային մասում գրություն է, որից վեր պղնձաձուլ դափնեճյուղն է տեղադրված: Պատվանդանն ավարտվում է անհամաչափ, փոքր չափսեր ունեցող պղնձաձուլ գլխաքանդակով, որում կարծես ամփոփված լինեն ոչ թե Մանթաշյանի հույզերն ու ապրումները, բարերարի խիստ և ստատիկ կերպարը, այլ որևէ շարքային քաղաքացու²⁰: Հակառակ պատկերն ենք տեսնում 2012 թվականին Երևանի Աբովյան փողոցում՝ Սբ. Կաթողիկե և Սբ. Աննա եկեղեցիների հարևանությամբ տեղադրված Ալեքսանդր Մանթաշյանի հուշարձանում (քանդակագործ՝ Տիգրան Արզումանյան, ճարտարապետ՝ Լևոն Ղալումյան): Բրոնզաձուլ այս կոթողում միաժամանակ ներկայանում է Մանթաշյան հայրը, բարերարը, գործարարը, հայ քաղաքացին, ով ասես դուրս է եկել զբոսանքի՝ հպարտությամբ և հիացմունքով նայելով շուրջբոլորը:

Թբիլիսիի Սուրբ Գևորգ եկեղեցին (XIII դար) վիրահայոց թեմի առաջնորդի նստավայրն է: Եկեղեցու գլխավոր մուտքի աջակողմյան հատվածում է գտնվում Սայաթ-Նովայի գերեզմանը (նկ. 12): Շիրմաքարը մարմարից է, ունի եկեղեցու խորան հիշեցնող հորինվածք, ծածկված է բուսական և երկրաչափական զարդամոտիվներով, վերևում սուրբ խաչն է: Խորանի կենտրոնական հատվածում՝ բազալտի վրա, փորագրված է՝ «Սայաթ-Նովա, 1795», և զետեղ-

¹⁹ Տե՛ս **Կարնեցի Հ.**, Եվ դարձյալ պղծվում են... շիրիմները, «Լրագիր», Երևան, 1996, 3 սեպտեմբերի:

²⁰ Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ով է գլխաքանդակի հեղինակը:

ված են հանճարեղ աշուղի հետևյալ հայտնի տողերը. «Ամէն մարթ չի կանա խըմի, իմ ջուրն ուրիշ ջըրէն է, Ամէն մարթ չի կանա կարթա, իմ գիրըն ուրիշ գըրէն է, Բունիաթս ավագ չիմանաս, քարափ է, քարուկըրեն է»: Նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանի «Ճամփորդական նոթեր, էսքիզներ, ֆելիետոններ, հողվածներ» գրքում հեղինակի կողմից արձանագրված են հետաքրքիր փաստեր Սայաթ-Նովայի մահարձանի տեղադրման կապակցությամբ: Պատմական աղբյուրներից գիտենք, որ Սայաթ-Նովան հոգին ավանդել է պարսիկների սրի տակ և այդ ժամանակներից ի վեր թաղված է Սուրբ Գևորգ եկեղեցու բակում: Սակայն Բաշինջաղյանի՝ 1912թ. հուլիսից պարզ է դառնում, որ դեռ այն ժամանակ ոչ մի կերպ հաստատված չի եղել նույնիսկ պայմանական գերեզմանի տեղը²¹: Բաշինջաղյանի հորդորով, թիֆլիսահայերի հանգանակությունների շնորհիվ, իր իսկ նախագծով իրականացվում է Սայաթ-Նովայի մահարձանը: «Թող ամեն մի անհատ նվիրե այս նպատակի համար 5,10 կոպեկ, թող ոչ ոք չքաշվի փոքրիկ գումար տալուց: Սև կոպեկներով կանգնեցված մահարձանը մեծ մարդու գերեզմանի վրա մեծ է լինելու», - գրում է Բաշինջաղյանը²²: Իսկ 1914 թվականին՝ հուշարձանի հանդիսավոր բացման օրը, Բաշինջաղյանը հպարտությամբ արձանագրեց. «Այս խաչքարը կառուցվեց մի տարօրինակ, անսովոր եղանակով: Այս տեսակ ինքնահոծար ու սրտաշարժ զոհաբերություն երբեք տեղի չէ ունեցել մեր հասարակության ու ժողովրդի կյանքի մեջ, սակայն ականատես եղանք ներկա դեպքում: Կույր ու հաշմանդամ ջահել աշուղները, ցնցոտիների մեջ մի կերպ փաթաթված, որոնք ձմեռվա ցրտին թափառում են քաղաքի բոլոր փողոցները, իրանց սազի ու երգի միջոցով հացի փող ճարելու համար, և որոնք սազի լարերին զարկելուց առաջ՝ սառած ու թմրած մատները բերանի գլորշիով են տաքացնում, և վերջապես, որոնք օրը անհաջող մթնեցնելուց հետո քաղցած և ուժասպառ իրանց գետնափոր բնակարանն են վերադառնում, որը միակ հույսը դրած ծանոթ փոնջու վրա, որը երբեմն ապառիկ հաց է տալիս, ահա այդ խորթ զավակները կանգնեցրին վերոհիշյալ խաչքարը:

... Նրանք էին, որ իրանց ունեցած-չունեցած կոպեկները անկեղծ սրտով շտապեցին խառնել այն գանձանակի հետ, որ ժողովվում էր մահարձանի համար: Ե՞րբ և ո՞վ է արել այդ տեսակի մեծ զոհաբերություն: Նրանց ոգևո-

²¹ Տե՛ս, **Բաշինջաղյան Գ.**, Ճամփորդական նոթեր, էսքիզներ, ֆելիետոններ, հողվածներ, Երևան, 1957, էջ 244:

²² Նույն տեղում, էջ 244:

րությունն էր գլխավոր պատճառը, որ ստեղծվեց ժողովրդի մեջ ցանկալի տրամադրություն, և մեկի բարոյական, մյուսի նյութական աջակցության շնորհիվ այսօր կանգնած է մեծ մարդու հին գերեզմանի վրա վայելուչ խաչքարը: Սայաթ-Նովան պատկանում է ամբողջ Կովկասին, որովհետև երգել է հավասար կերպով թե՛ հայերեն, թե՛ վրացերեն և թե՛ թուրքերեն լեզուներով: Երգել է սեր, համբերություն, հեզություն, ուրիշ խոսքով՝ քարոզել է Կովկասի ժողովուրդի մեջ, ժողովրդական հասկանալի լեզվով, Քրիստոսի վարդապետությունը: Չպետք է զարմանալ, եթե մահարձանի բացման օրը ներկա լինի խուռն բազմություն վերոհիշյալ երեք ազգություններից, իբրև նշան խորին հարգանքի ու պատկառանքի հանճարեղ աշուղի գերեզմանի առաջ»²³: Այսօր էլ Սայաթ-Նովայի գերեզմանը բազմամարդ է, ասես ուխտատեղի է դարձել հազարավոր քրիստոնյաների և զբոսաշրջիկների համար, այցելուները ծաղիկներ են դնում նրա շիրիմին, անցկացնում հուշ-երեկոներ:

Սայաթ-Նովայի գերեզմանի անմիջական հարևանությամբ է ամփոփված Գևորգ Բաշինջաղյանի շիրիմը (նկ. 13): Արամ Երեմյանն այսպես է նկարագրում գեղանկարչի շիրմաքարը. «1925 թուին Թիֆլիսում վախճանուեց Բաշինջաղյանը: Հանգչում է Թիֆլիսի Ս.Գեորգ եկեղեցում, Սայաթ-Նովայի գերեզմանի մոտ: Պարզ, անզարդ մի շիրիմ է դա: Աղիւսէ պատուանդանի վրայ դրուած է մուգ-թխագույն կրանիտէ երկար և հաստ մի քար, որի վրայ դուք չէք գտնի ոչ մի արձանագրութիւն և ոչ էլ մի յուշագիր: Անգամ հանել են քարի վերին ճակատին դրուած ապակին և նրա ներքևում դրուած նկարչի լուսանկարը»²⁴: Այո՛, Բաշինջաղյանի շիրմաքարը պարզ լուծում ունի, մուգ գրանիտե քարը հաճախ աննկատ է մնում այցելուների կողմից: Գրեթե գտնի հարթությանը հավասար շիրմաքարի վրա ընդամենը փորագրված է՝ «Գևորգ Բաշինջաղյան, 1857-1925»:

Այս եկեղեցում են գտնվում նաև 1957 թվականին այստեղ տեղափոխված հայազգի պետական և ռազմական ականավոր գործիչներ Միքայել Լորիս-Մելիքովի, Արշակ Տեր-Ղուկասովի, ռուսական բանակի հայազգի զինվորական գործիչ, գեներալ-լեյտենանտ Իվան Լազարևի և գեներալ-մայոր Բեհբուդ Շելկովնիկովի աճյունները: Տապանաքարերը համեստ լուծում ունեն. հայերենով և ռուսերենով նշված են նրանց ով լինելը, տրված են մահվան և ծննդյան տարեթվերը, յուրաքանչյուր տապանաքարի վրա փորագրված է հա-

²³ Նույն տեղում, էջ 246:

²⁴ Տե՛ս **Երեմյան Ա.**, Թիֆլիսի կայկական պանթեոններում, Վիեննա, 1940, էջ 80:

վասարաթև խաչ (նկ. 14):

Թբիլիսիի Սուրբ Գևորգ եկեղեցին մասնագիտական գրականության մեջ առանձնացվում է նաև այն պատճառով, որ XVIII դարի վերջին նկարիչ Հովնաթան Հովնաթանյանը եկեղեցու ներսը զարդարել է որմնանկարներով, իսկ 1923-24 թվականներին Գևորգ Բաշինջաղյանն ստեղծել է ավետարանական սյուժեներով չորս որմնանկարներ (200x175, յուղաներկ)՝ կարծես իր հոգու վերջին պարտքը տալով հավատքի տաճարին: Դրանք պատկերված են գմբեթը պահող չորս որմնասյուների պատերին՝ հատակից 3 մետր բարձրության վրա, և ներկայացնում են հետևյալ սյուժեները՝ «Քրիստոսը Գեթսեմանիի պարտեզում», «Հուդայի զղջումը. Գողգոթա», «Հիսուսի հայտնությունը Տիբերիայի ծովեզերքի մոտ», «Սերմնացանի առակը»: Վերոնշյալ որմնանկարների մասին արվեստագիտության թեկնածու Սաթենիկ Վարդանյանն իր հոդվածներից մեկում նշում է, որ որմնանկարներն արված են յուղաներկի տեխնիկայով, կա հեղինակի՝ Բաշինջաղյանի ստորագրությունը, սակայն տարբեր տարիների ոչ պրոֆեսիոնալ վերականգնողական աշխատանքների պատճառով որմնանկարները վնասվել են, ավելին՝ նրանցից երկուսն այսօր թողնում են անավարտ աշխատանքի տպավորություն²⁵:

Թբիլիսիում կան մի շարք այլ գործող կամ չգործող, մասամբ վրացականացված հայկական եկեղեցիներ, որոնց կից բակերում տեղի են ունեցել թաղումներ, և դրանց մի մասն այսօր պահպանված է:

Ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ Թբիլիսիի պահպանված, հայապատկան գերեզմանատների մեմորիալ հուշարձանները, ըստ իրենց տիպաբանական առանձնահատկությունների, գեղարվեստական և դեկորատիվ հորինվածքների, լինում են ավանդական, քառանկյուն սալ-տապանաքար, պատվանդանի վրա վեր խոյացող «թևավոր» խաչերով հորինվածքներ, սյունաձև կոթողներ, մատուռ-դամբարաններ, քանդակային և խառը լուծումներով հորինվածքներ և այլն:

Ընդհանուր առմամբ Թբիլիսիի մեմորիալ հուշարձանները համեմատելի են XIX դարի վերջի և XX դարի այն մեմորիալ հուշարձանների հետ, որոնց կարելի է հանդիպել հայկական այլ գաղթավայրերի հայոց գերեզմանատներում (Ստամբուլ, Մոսկվա, Նոր Զուղա և այլն): Թբիլիսիի հայկական գերեզ-

²⁵ **Варданян С.** Вклад Г. Башинджагяна в тбилисскую армянскую кафедральную церковь Св. Богоматери (Св. Геворг) // «Անտառ Ծննդոց», Հոդվածների ժողովածու՝ նվիրված Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015, էջ 552-558:

մանների բազմատիպ հորինվածքներն այն լուռ վկաներն են և ապացույցը, որ հայոց մեմորիալ հուշարձանները (մահարձաններ, տապանաքարեր, մատուռներ, ճարտարապետական փոքր ձևեր) իրենց ճարտարապետական և գեղագիտական առանձնահատկություններով հայ մշակույթի անբաժան մասն են, որոնց ուսումնասիրությունը թույլ կտա առավել ընդհանուր պատկերացում կազմել հայ պանթեոնային արվեստի մասին առհասարակ:

АРМЯНСКИЕ КЛАДБИЩА ТБИЛИСИ

АНИ ГРИГОРЯН

Рассматриваются характерные типы мемориальных памятников в контексте их архитектурных и художественных особенностей.

Ключевые слова – Тбилиси, кладбище, пантеон, мемориал.

THE ARMENIAN GRAVEYARDS IN TBILISI

ANI GRIGORYAN

In this article, Ani Grigoryan considers the architectural and artistic features of the memorial monuments located in the Armenian graveyards in Tbilisi.

Key words – Tbilisi, cemetery, pantheon, memorial

Նկ.1 Խոջիվանքի ընդհանուր տեսքը

Նկ.2 Րաֆֆու գերեզմանը Խոջիվանքում

Նկ.3 Հ. Թումանյանի գերեզմանը Խոջիվանքում

Նկ.4 Գ.Սունդուկյանի գերեզմանը Խոջիվանքում

Նկ. 5 Գ.Խաչատրյանի գերեզմանը
Խոջիվանքում

Նկ. 6 Սայաթ-Նովային նվիրված հուշաքար

Նկ. 7 Մատուռ-դամբարանի օրինակ
Վերայի գերեզմանատանը

Նկ. 8 Գերեզմանաքարի
օրինակ Վերայի գերեզմանատանը

Նկ. 9 Գերեզմանաքարի օրինակ
Վերայի գերեզմանատանը

Նկ. 10 Նախշունյանցների հուշապատը
Էջմիածնեցոց Սուրբ Գևորգ եկեղեցում

Նկ. 11 Մանթաշուկի դիմաքանդակը

Նկ. 12 Սալաթ-Նովայի գերեզմանը Սբ. Գևորգ
եկեղեցում

Նկ.15 Միքայել Լորիս-Մելիքովի
գերեզմանաքարը
Ար. Գևորգ եկեղեցու բակում

Նկ.16 Հայազգի զորավարների
տապանաքարերը Ար. Գևորգ եկեղեցու բակում